

Validity and Obligation of Law according to the Relationship between Law and Morality from Aquinas and Hart's Point of View

Mohammad Rezaei *

Assistant Professor of Philosophy, Ardabil Branch, Islamic Azad University, Ardabil, Iran

Abstract

Philosophical analysis of the relationship between law and morality and its effects is considered one of the important topics in the philosophy of law. This article was written with the aim of investigating the validity and obligation of law according to the relationship between Law and Morality in Aquinas and Hart's thought. In this article, information was collected by the library method and analyzed by the content analysis method. The results indicated that in Aquinas's thought, moral validity is a necessary condition for legal validity. Therefore, any law that is unjust will not be valid and the moral duty of citizens is not to obey such a law. Of course, in some cases, to prevent harm to a person or the collapse of a just legal system, permission to obey unjust laws is issued. But Hart does not consider such a condition necessary for the legality of the law. According to Hart, law and morality can be related in two ways: one is Transverse, which includes the acceptance of moral principles in the rule of recognition and compliance with the minimum content of the laws from an ethical point of view. The other is the Inherent relationship, which was the observance of the formal justice of the law, which meant similar treatment with similar cases. Such an attitude is not incompatible with the principles of positivism because it is only a formal aspect. Based on this, both Aquinas and Hart acknowledged the role of morality in law, however, there was a difference in the way they analyzed and viewed this issue, so unlike Aquinas, in Hart's view, the lack of moral validity does not lead to the invalidity of the law, although it can be he called a law a bad law. The realization of the law is different from the validity and obligation of the law and its evaluation with different criteria including moral criteria.

1. Introduction:

Philosophical analysis of the relationship between law and morality and its effects is considered one of the important topics in the

* rezaei6464@yahoo.com

How to Cite: Rezaei, Mohammad, (2024). Validity and Obligation of Law according to the Relationship between Law and Morality from Aquinas and Hart's Point of View, *Hekmat va Falsafeh*, 20 (79), 151-175.

DIO: 10.22054/wph.2024.75470.2179

philosophy of law. As one of the most important theorists of the natural law school, Aquinas comprehensively examines the legitimacy of the laws and whether they should be obeyed or not. On the other hand, schools of legal positivism are often a reaction to the theory of natural law, perhaps the first important reading of the theory of legal positivism proposed by the English philosopher John Austin. According to Austin, the purpose of law is an attempt to control and organize the affairs of society (Austin, 1995: 881). In Austin's legal positivism, the necessary relationship between law and morality is generally denied, and law is an order issued by a ruler (Stumpf, 1960: 140-141). However, Hart is a thinker who was very influential in the history of the philosophy of law as a positivist. Based on this, the analysis of the views of Aquinas and Hart is very important in this regard.

2. Research literature:

The discussion of the validity and obligation of the law considering the moral principles and values in the thought of Aquinas and Hart has been the subject of various researches. "Tan" states in the article *Validity and Obligation in Natural Law Theory: Positivists contend that legal validity is not dependent on moral status. Hart states the positivist's position as follows: "It is in no sense a necessary truth that laws reproduce or satisfy certain demands of morality, though in fact they have often done so. John Austin's statement reveals: The existence of law is one thing; its merits or demerits are another. Whether it be or be not is one inquiry; whether it be or be not conformable to an assumed standard, is a different inquiry.* (Tan, 2002: 197) Brewbaker concludes in the article *"Thomas Aquinas and the Metaphysics of Law"* that Thomas's emphasis on the (ontologically) higher eternal and natural law tends to undercut human law's integrity in its own right. Thomas appears to insist that human law's authority is connected not just to human reason but also to divine reason. The result is that Thomas has difficulty giving a satisfying account of human freedom in lawmaking, even as he acknowledges that earthly rulers enjoy a substantial amount of freedom to act reasonably in making law. (Brewbaker III, 2006: 613-614) In his article *"The Relationship between Natural Rights and Human Rights According to Thomas Aquinas"*, Bradley concludes: The relation between human law and natural law is of course part of the larger question of the relation between law and morality. Taking law in general to mean the legal system or civil code, and natural law to stand for a system of ethics recognizing the basic rightness or wrongness of human conduct from a moral point of view, we may draw some conclusions regarding the relation between these two concepts. Positive law and natural law, or law and morality, would act in harmony with one another in society, both directing and counseling man in his human

affairs and directing him to his end. Morality is more ultimate than law as the source and directing principle of law. A return to a closer harmony between the law and morality, perhaps as suggested by Thomas Aquinas, is a pressing need for our legal system if it is to survive and fulfill its divinely appointed function in our governmental system (Bradley, 1975: 54-55).

3. Methodology

In this article, information was collected by the library method and analyzed by the content analysis method.

4. Conclusion

The results indicated that in Aquinas's thought, moral validity is a necessary condition for legal validity. Therefore, any law that is unjust will not be valid and the moral duty of citizens is not to obey such a law. Of course, in some cases, to prevent harm to a person or the collapse of a just legal system, permission to obey unjust laws is issued. But Hart does not consider such a condition necessary for the legality of the law. According to Hart, law and morality can be related in two ways: one is Transverse, which includes the acceptance of moral principles in the rule of recognition and compliance with the minimum content of the laws from an ethical point of view. The other is the inherent relationship, which was the observance of the formal justice of the law, which meant similar treatment with similar cases. Such an attitude is not incompatible with the principles of positivism because it is only a formal aspect. Based on this, both Aquinas and Hart acknowledged the role of morality in law, however, there was a difference in the way they analyzed and viewed this issue, so unlike Aquinas, in Hart's view, the lack of moral validity does not lead to the invalidity of the law, although it can be called a bad law. The realization of the law is different from the validity and obligation of the law and its evaluation with different criteria including moral criteria.

Keywords: Philosophy of law, Law, Morality, Validity of law, legal obligation.

اعتبار و الزام قانون با توجه به رابطه قانون و اخلاق در نظریه آکویناس و هارت

محمد رضایی * استاد یار فلسفه دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل، اردبیل، ایران

چکیده

تحلیل فلسفی از رابطه قانون و اخلاق و آثار آن از جمله مباحث مهم در فلسفه حقوق بشمار می آید. این مقاله با هدف بررسی اعتبار و الزام قانون با توجه به نحوه رابطه قانون و اخلاق از نظر آکویناس و هارت نگارش یافت. اطلاعات به روش کتابخانه‌ای گردآوری و به روش تحلیل محتوا، تجزیه و تحلیل شدند. نتایج حاکی بود از اینکه در اندیشه آکویناس اعتبار اخلاقی شرط ضروری اعتبار قانونی است و هر قانونی که ناعادلانه باشد معتبر نخواهد بود و وظیفه اخلاقی شهروندان عدم اطاعت از چنین قانونی است. البته در مواردی برای جلوگیری از آسیب به فرد یا فروپاشی سیستم حقوقی عادلانه، مجوز اطاعت از قوانین ناعادلانه صادر می‌شود. هارت چنین شرطی را برای قانونیت قانون ضروری نمی‌داند. از نظر هارت قانون و اخلاق به دو نحوه می‌توانند رابطه داشته باشند: یکی به صورت عرضی که شامل پذیرش اصول اخلاقی در قاعده رسمیت‌بخشی و رعایت محتوای حداقلی قوانین از منظر اخلاقی بوده و دیگری رابطه ذاتی که همان رعایت عدالت صوری قانون بوده که به معنای برخورد مشابه با موارد مشابه است. چنین نگرشی چون جنبه شکلی دارد با اصول پوزیتیویسم ناسازگاری ندارد. لذا هم آکویناس و هم هارت به نقش اخلاق در قانون اذعان داشتند با این حال در نحوه تحلیل و نگرش به این موضوع تفاوت منظر داشته به نحوی که برخلاف آکویناس از نظر هارت عدم اعتبار اخلاقی منجر به بی‌اعتباری قانون نمی‌شود و تحقق قانون غیر از اعتبار و الزام قانون و ارزیابی آن با معیارهای مختلف از جمله معیار اخلاقی است.

واژه‌های کلیدی: فلسفه حقوق، قانون، اخلاق، اعتبار قانون، الزام قانونی.

مقدمه

فلسفه حقوق که فلسفه قانون نیز نامیده می‌شود، شاخه‌ای از فلسفه است که به بررسی ماهیت حقوق، به ویژه در رابطه آن با ارزش‌ها، نگرش‌ها، عملکردها و جوامع سیاسی انسانی می‌پردازد. هدف فلسفه حقوق، اغلب تمایز قانون از سایر نظام‌های هنجاری، مانند اخلاق یا سایر قراردادهای اجتماعی است. دیدگاه‌های مربوط به ماهیت قانون، اغلب وابسته به پاسخ‌هایی است که به برخی از اساسی‌ترین پرسش‌های فلسفی داده می‌شود و گاه به آن کمک کرده‌اند. برای مثال، در مورد مبانی اخلاق، عدالت و حقوق، ماهیت عمل و نیت انسان، روابط بین اعمال و ارزش‌های اجتماعی، ماهیت علم و حقیقت و توجیه حکومت سیاسی؛ بنابراین، فلسفه حقوق به‌طور کلی بخش جدایی‌ناپذیر فلسفه است (Leiter; Sevel, 2015: 1).

یکی از مباحث بسیار مهم در حوزه فلسفه حقوق، رابطه قانون با اصول اخلاقی است به نحوی که در سایه نگرش خاص به این موضوع، مکاتب مختلفی شکل گرفته‌اند. مکتب حقوق طبیعی و پوزیتیویسم قانونی از جمله این مکاتب بشمار می‌آید. مباحث مختلفی در خصوص رابطه اخلاق و قانون بررسی می‌شود از جمله اینکه: قانون تا چه حد باید معیارهای اخلاقی را در بر بگیرد؟ اعتبار اخلاقی بر اعتبار قانونی چه تأثیری دارد؟ تأثیر اعتبار قانونی بر تعهد ایجاد شده توسط قانون چگونه است؟ و ...

آکویناس به عنوان پرچمدار مکتب حقوق طبیعی در «مدخل الهیات»^۱ به طور جامع مشروعیت قوانین ساخت بشر و اینکه آیا باید از آنها اطاعت شود یا نه را بررسی می‌کند. از سوی دیگر، مشاهده ناظر به قانون آن‌چنانکه هست، نقطه عزیمت نظریاتی در فلسفه حقوق بوده است که با عنوان مکاتب تحقیقی حقوق^۲ شناخته می‌شوند و اغلب واکنشی نسبت به نظریه حقوق طبیعی هستند. شاید نخستین خوانش مهمی که از نظریه پوزیتیویسم حقوقی مطرح شده توسط فیلسوف انگلیسی جان آستین بود. از دید آستین گوهر قانون عبارت است از تلاشی برای کنترل و سامان بخشیدن به امور جامعه (Austin, 1995: 881).

۱. Summa Theologica

۲. Legal positivism

در پوزیتیویسم قانونی آستین رابطه ضروری میان قانون و اخلاق به‌طور کلی نفی شده و قانون عبارت بود از «حکم صادر شده توسط یک حاکم فرمانروا» که ضمانت اجرای آن، نوعی مجازات برای متخلفان و نقض‌کنندگان قانون است (Stumpf, 1960: 140-14; Mittal, 2022: 3-4). با این حال، هارت اندیشمندی است که در تاریخ فلسفه حقوق به‌عنوان یک پوزیتیویست، بسیار تأثیرگذار بود.

بحث از اعتبار و الزام قانون با ملاحظه اصول و ارزش‌های اخلاقی در اندیشه آکویناس و هارت موضوع تحقیقات مختلفی بوده است. از جمله «تان»^۱ در مقاله‌ای با عنوان «اعتبار و الزام در نظریه حقوق طبیعی» بیان می‌کند: پوزیتیویست‌ها معتقدند که اعتبار قانونی وابسته به اعتبار اخلاقی نیست. همانطور که هارت می‌گوید ضرورت ندارد که قوانین، اصول اخلاقی را بازتولید یا برآورده کنند، اگرچه در واقع اغلب چنین کرده‌اند و بیانیه جان آستین نیز در بردارنده همین مضمون است که وجود قانون یک چیز است؛ محاسن یا معایب آن چیز دیگری است. بودن یا نبودن یک چیز است؛ انطباق یا عدم انطباق آن با یک معیار فرضی، یک چیز دیگر است (Tan, 2002: 197).

برویکر^۲ در مقاله‌ای با عنوان «توماس آکویناس و متافیزیک قانون» نتیجه می‌گیرد که تأکید توماس بر قانون ابدی و طبیعی متعالی (از لحاظ هستی‌شناختی) به خودی خود تمامیت حقوق بشر را تضعیف می‌کند. به نظر می‌رسد توماس اصرار دارد که اقتدار قانون بشری نه تنها به عقل انسانی بلکه به عقل الهی نیز وابسته است. نتیجه این است که توماس با ارائه شرح رضایت‌بخشی از آزادی انسان در قانون‌گذاری مشکل دارد، حتی با اذعان به اینکه حاکمان زمینی از آزادی قابل توجهی در وضع قانون از منظر رفتار عقلانی برخوردارند (Brewbaker III, 2006: 613-614).

برادلی در مقاله‌ای با عنوان «رابطه بین حقوق طبیعی و حقوق بشر از نظر توماس آکویناس» چنین نتیجه می‌گیرد تعریف قانون برحسب آنچه واقعاً در دادگاه اتفاق می‌افتد، برپایی روبنای بدون پایه و توجیه عمل بدون هنجار اساسی برای استقرار رویه و قضاوت در مورد آن است. بدون یک هنجار پایه، هیچ مبنای منطقی برای تعیین تفاوت بین یک قانون عادلانه و یک قانون ناعادلانه وجود ندارد. همچنین به نظر نمی‌رسد که مبنای عادلانه‌ای وجود داشته باشد که به

۱. Tan, Seow Hon

۲. Brewbaker III, William S

دادگاه قدرت ایجاد و اجرای قانون را در وهله اول بدهد. شاید بتوان بخش عمده‌ای از شکست احترام به قانون و نظم در جامعه امروزی را به جدایی در رویه حقوقی اخیر ما از مبنای اخلاقی دانست. فعالیت‌های سیاسی اخیر بر نیاز به یک مبنای اخلاقی برای نظام حقوقی تأکید کرده است. بازگشت به هماهنگی نزدیک‌تر بین قانون و اخلاق، شاید همانطور که توماس آکویناس پیشنهاد کرده است، نیاز مبرمی برای نظام حقوقی ما برای بقا و انجام وظیفه تعیین شده الهی در سیستم حکومتی است (Bradley, 1975: 54-55).

دورکین به‌عنوان یکی از فیلسوفان برجسته، اندیشه فلسفی خود را با نقد دیدگاه‌های هارت شروع می‌کند. از تحلیل او با عنوان «نظریه قانون به‌مثابه یک کل منسجم» یا «نظریه یکپارچگی حقوق» یاد می‌شود. وی در نقد نگرش هارت بیان می‌کند دلیل پذیرش اصول اخلاقی در نظام حقوقی این است که مقامات رسمی حقوقی، حاملان و عاملان این نظام حقوقی از منظر درونی، اعتبار و کارآمدی این اصول را پذیرفته‌اند. یعنی این ارزش‌ها، ارزش‌های همان کسانی است که در پرتو این نظام حقوقی زندگی می‌کنند و قرار است این نظام بر آنان حاکم باشد. معمولاً مبانی نظام حقوقی، همان ارزش‌های مورد احترام در آن جامعه هستند و اگر از آنان پرسیده شود آیا واقعاً این اصول، مثلاً عدالت، انصاف و برابری انسان‌ها در برابر قانون را معتبر می‌دانند؟ خواهند گفت بلی، ما به این اصول اعتقاد داریم؛ آن‌ها هم نه به این دلیل که مثلاً در قانون بیان شده‌اند، بلکه به این دلیل که آن‌ها را منطقی و اخلاقی می‌دانند (Dworkin, 1986: 225-230). بر این اساس، نظر به اهمیت جایگاه اخلاق و قانون در زندگی اجتماعی انسان، در نوشتار حاضر تلاش می‌شود دیدگاه توماس آکویناس^۱ به‌عنوان نظریه پرداز شاخص مکتب حقوق طبیعی و هربرت لیونل آدولفوس هارت^۲ به‌عنوان پرچمدار پوزیتیویسم قانونی نسبت به اعتبار و الزام قانون با توجه به جایگاه ارزش‌های اخلاقی در نظام فکری این دو بررسی شود.

اعتبار و الزام قوانین از دیدگاه آکویناس

اصولاً فلسفه حقوق مدرن در نقد و به‌عنوان واکنشی به نظریه حقوق طبیعی شکل گرفت، بنابراین، توجه به این پیشینه می‌تواند به درک ما از نظریات قانون دوره مدرن کمک کند.

۱. Thomas Aquinas (1225 – 1274)

۲. Herbert Lionel Adolphus Hart (1907 – 1992)

ادعای اصلی در این مکتب این است که مفهوم قانون (اعتبار قانونی) رابطه‌ای مفهومی و ضروری با مفهوم اخلاق (اعتبار اخلاقی) دارد. به عبارت دیگر، «اعتبار اخلاقی» دست کم شرط ضروری «اعتبار قانونی» است؛ یعنی اگر حکمی اعتبار اخلاقی نداشته، اعتبار قانونی هم نخواهد داشت. این همان گزاره معروفی است که از آگوستین نقل شده که «قانون ناعادلانه، اساساً قانون نیست». آگوستین بیان می‌کرد مردم موظف به اطاعت از قوانین ناعادلانه نیستند، قوانینی که وجدان و عقل به آن‌ها می‌گوید که ناقض حقوق طبیعی است. (Chroust, 1944: 196-200) وقتی او وصف ناعادلانه بودن را برای قانونی به کار می‌برد یعنی آن قانون، اعتبار اخلاقی ندارد و در این صورت اصولاً نمی‌توان برای آن اعتبار قانونی نیز قائل شد.

نظریه پردازان مکتب حقوق طبیعی علاوه بر این مدعای اصلی و ثانوی، مدعای دیگری هم دارند که می‌توان آن را مدعای ثانوی نامید. در این مدعای ثانوی، یک نظریه اخلاقی نیز به تقریر خود می‌افزایند، یعنی نه فقط قانون را برحسب اعتبار اخلاقی تعریف می‌کنند بلکه خود اعتبار اخلاقی را هم به نحوی خاص تعریف می‌کنند و آن عبارت است از این که ترتیباتی به اسم نظم اخلاقی وجود دارد که آن نیز جزئی از نظم طبیعی است. پیروان این دیدگاه به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند. برخی معتقدند این نظم اخلاقی ناشی از اراده و مشیت خداوند است و در واقع خوانش الهیاتی دارند و برخی علی‌رغم باورمند نبودن به وجود خداوند چنین اعتقادی دارند. مثلاً گروهی در حوزه اخلاق، طبیعت‌گرا و واقع‌گرا هستند؛ یعنی معتقدند «خوب» یا «بد» صفت ویژه امور واقع در جهان طبیعت است و نظم اخلاقی همانند دیگر ویژگی‌های طبیعی امور مثلاً رنگ و شکل آنان وجود دارد، بنابراین، نظریه قانون طبیعی عمدتاً برآیند دو مدعا است. یکی اینکه قانون را بر مبنای رابطه ذاتی اساسی ضروری با مفهوم اخلاق و اعتبار اخلاقی تعریف می‌کنند؛ دوم اینکه به وجود نظم اخلاقی به عنوان جزئی از نظم طبیعی اعتقاد دارند.

آکویناس به عنوان پرچمدار مکتب حقوق طبیعی، قانون را بر مبنای قیاس تحلیل می‌کند، گویا قانون نوعی طبیعی مثل سایر انواع طبیعی است. از نظر وی، انواع طبیعی با ذات خود تعیین می‌یابند که برحسب خصوصیاتشان طبقه‌بندی می‌شوند. آکویناس که چارچوب اساسی ارسطو را برای درک ماهیت‌ها در جهان طبیعی اتخاذ می‌کند، همچون ارسطو معتقد است موجودات مادی هم ثبات و هم تغییر، هم کلی بودن موجودات مادی

عضویت در طبقه‌ای از موجودات) و هم جزئی بودن (مثلاً سقراط و یوحنا هر دو انسان هستند) را نشان می‌دهند. به‌طور کلی، ذات یک موجود مادی برحسب چهار علت درک می‌شود: (۱) علت صوری، (۲) علت مادی، (۳) علت فاعلی و (۴) علت غایی. از آنجا که قانون یک موجود مادی نیست، مدل علیت چهارگانه را می‌توان فقط به صورت قیاسی بکار برد. وی استدلال می‌کند که علت صوری قانون «حکم عقل» است (یک امر یا نهی معقول)، علت فاعلی آن «یا کل مردم یا یک نفر» است که جانشین کل مردم است و علت غایی آن خیر عمومی است. قانون غیرمادی است، بنابراین هیچ علت مادی به‌طور دقیق ندارد. باین حال، به نظر می‌رسد که در خوانش آکویناسی، اعلام قانون کارکرد مشابهی را بازی می‌کند (Brewbaker III, 2006: 584-585).

از نظر آکویناس قانون حکم عقلی است که با هدف منافع عمومی توسط کسی که مسئولیت جامعه را بر عهده دارد ابلاغ می‌شود. حفظ نظم، بخشی از منافع مشترک و عمومی است. برای جلوگیری از آسیب به مردم و حفظ نظم در جامعه بشری، قانون باید به بدی‌ها، به‌ویژه بدی‌های بزرگ توجه کند (Hawkins, 1947:125).

آکویناس معتقد است اعتبار اخلاقی شرط لازم برای هر قانون است. ایشان با تفسیری الهیاتی از نظریه حقوق طبیعی می‌گویند خداوند در رأس امور است. مهم‌ترین وصف خداوند «حکیم» بودن او است. وقتی که خداوند حکیم جهان را می‌آفریند، در متن خلقت، طرح و نظمی که بازتابنده و بیانگر حکمت او است، به ودیعت می‌نهد.

در جهان مخلوق خداوند حکیم، نظمی با دو ویژگی وجود دارد. یکی اینکه حکیمانه است، یعنی بازتابنده خرد بی پایان الهی است. دوم اینکه مثل هر اقدام حکیمانه دیگر معطوف به خیر است. چنین طرح یا نظم حکیمانه معطوف به خیر را در جهان «قانون جاودانه» می‌نامند. سپس می‌گویند این قوانین جاودانه هم در جهان طبیعت وجود دارند و هم در جهان ماورای طبیعت است. جهان طبیعت هم دو اقلیم و ساحت مجزا دارد. یکی طبیعتی که شامل موجود صاحب اراده یعنی انسان است، یکی هم جهان طبیعت موجود مثلاً کوه و دشت و درخت که فاقد اراده است. آکویناس قوانین جاودانه مربوط به موجودات صاحب اراده را «قانون اخلاقی» می‌نامد؛ بنابراین، از نظر او، قانون اخلاقی بخشی از ساختار این جهان است. ارزش‌ها بخشی از طرحی هستند که در این جهان نهاده شده است. قانون جاودانه حاکم بر جهان طبیعت و موجودات فاقد اراده را «قانون طبیعت» یا «قانون طبیعی»

می‌نامد، مثل قوانین مطرح شده در فیزیک و شیمی. آنجا که این طرح حکیمانه، قانون جاودانه‌اش را در جهان ماورای طبیعت نشان می‌دهد وی از اصطلاح «قانون الهی» استفاده می‌کند. این قوانین مقدرند یعنی صورت خارجی و بیرونی حکمت خداوند هستند (Aquinas, 1947: q91, a2).

به بیان ساده، از دیدگاه وی سه نوع قانون در جهان وجود دارد که عبارت‌اند از: قانون الهی، قانون اخلاقی و قانون طبیعی. با این حال در اقلیم انسانی برای تدبیر زندگی روزمره و تنظیم مناسبات اعضای جامعه باید قانون وضع کنیم. آکویناس این گروه چهارم را «قوانین موضوعه» می‌نامد.

قوانین وضع شده توسط خداوند تجلی حکمت الهی و معطوف به خیر می‌باشند؛ اما غایت قوانین موضوعه سامان بخشیدن به امور جاری و تنظیم مناسبات و روابط اعضای جامعه است. از دید آکویناس غایت هستی، تأمین خیر است، لذا وقتی برای جامعه، قانونی وضع می‌شود، باید متناسب با قانون جاودانه بوده و به‌منظور تأمین خیر همگانی باشد. به‌بیان‌دیگر، قوانین موضوعه باید صورت عینی و تجلی‌یافته آن قانون ازلی و ابدی الهی باشند.

از نظر آکویناس گرچه واضع قوانین موضوعه گروه خاصی از انسان‌ها می‌باشند که واجد اقتدار سیاسی در جامعه هستند، مصوبه آنان در صورتی قانونیت دارد که خیر عمومی را تأمین بکند. به تعبیر دیگر، فقط در صورتی که قوانین موضوعه با قانون جاودانه و حکیمانه و معطوف به خیر عمومی سازگار باشد، جنبه قانونیت و الزام‌آوری خواهد داشت؛ بنابراین، در تعریف قانون موضوعه باید گفت قوانینی هستند که توسط یک مرجع دارای اقتدار سیاسی که به نحو مشروع و بر حق در قبال جامعه مسئول شده، به‌طور واضح و روشن تدوین و ابلاغ شده، عقلایی و معطوف به خیر عمومی باشند (Aquinas, 1947: q91, a3: q95, a3).

مشاهده می‌شود اخلاقی بودن در بطن قوانین موضوعه مندرج است، لذا یک رابطه ذاتی بین قانونیت قانون و خیر اخلاقی وجود دارد. این همان آموزه‌ای است که آکویناس تلاش می‌کند آن را مستدل کند. اگر قانونی، عادلانه نباشد یعنی با قانون جاودانه ناسازگار نباشد، پس اصلاً قانون نیست. به این اعتبار است که آکویناس این سخن آگوستین را که قانون ناعادلانه اساساً قانون نیست، تأیید می‌کند. قوانین ناعادلانه وجدان فرد را مانند قوانین عادلانه مقید نمی‌کند، حتی اگر از منظر حاکمیت همچنان قانون باشند و نقض آن‌ها ممکن است عواقب ناخوشایندی را برای قانون‌شکن به همراه داشته باشد.

حال با توجه به دیدگاه آکویناس در خصوص ضرورت اعتبار اخلاقی قوانین این سؤال پیش می‌آید که اعتبار قانونی بر تعهد ایجاد شده توسط قانون چه تأثیری می‌تواند داشته باشد؟ به عبارت دیگر، مسئله این است که با توجه به اینکه از نظر آکویناس اعتبار اخلاقی شرط ضروری اعتبار قانونی است، وظیفه شهروندان در خصوص قوانین عادلانه و غیرعادلانه چیست؟ به نظر آکویناس قوانین موضوعه‌ای که عادلانه‌اند «قدرت الزام آور در وجدان دارند». یک قانون عادلانه، قانونی است که با الزامات حقوق طبیعی سازگار باشد؛ یعنی، «برای خیر عمومی مقرر می‌شود»، قانونگذار از اقتدارش تخطی نکرده است و بار مسئولیت قانون به صورت منصفانه بر شهروندان تحمیل می‌شود. اینکه تعهد شهروند در خصوص یک قانون ناعادلانه چیست از نظر آکویناس پاسخ آن است که هیچ تعهدی برای اطاعت از این قانون وجود ندارد.

توضیح بیشتر آنکه اشاره شد آگوستین بیان می‌کرد «قانون ناعادلانه قانون نیست» اما آکویناس بیان می‌کند هر قانون بشری درست به همان اندازه از سرشت قانون برخوردار است که از قانون طبیعت مشتق شود. اما اگر در هر نقطه‌ای، از قانون طبیعت منحرف شود، دیگر قانون نیست بلکه انحرافی از قانون است؛ و «قوانین ناعادلانه، اعمالی خشن‌اند و نه قانون؛ چون قانونی که عادلانه نباشد، به نظر اصلاً قانون نیست.

این گفته که یک قانون ظاهراً معتبر «قانون نیست»، بلکه «انحرافی از قانون» است، یا «عملی خشن است و نه یک قانون» را می‌توان به صورت‌های مختلفی تفسیر کرد. ممکن است منظور این باشد که یک قانون غیراخلاقی اصلاً قانون معتبری نیست. همانطور که جان آستین چنین برداشت کرد و بیان کرد نظریه حقوق طبیعی به این دلیل نمی‌تواند معتبر باشد. آستین می‌نویسد فرض کنید یک عمل بی‌ضرر، یا محققاً سودمند، با مجازات مرگ ممنوع شده باشد؛ اگر من مرتکب این عمل شوم، محاکمه و محکوم خواهم شد و اگر به این حکم اعتراض کنم که مخالف قانون خداوند است ... دادگاه بی‌نتیجه بودن استدلال مرا با اعدام من به اثبات خواهد رساند، بر طبق همان قانونی که به اعتبار آن اعتراض کرده بودم.

تفسیر دیگر آنکه منظور از جملاتی مانند «یک قانون ناعادلانه اصلاً قانون نیست» این است که قوانین ناعادلانه «در کامل‌ترین معنا» قانون نیستند. مثلاً ممکن است درباره فردی حرفه‌ای که دارای درجات و گواهی‌نامه‌های ضروری است، اما با این وجود گویی فاقد شایستگی است بگوییم: «او پز شک نیست». این مطلب فقط حاکی از آن است که گمان

نمی‌کنیم در این مورد عنوان پزشک، همه دلالت‌های همیشگی و کامل را داراست. همینطور، این گفته که یک قانون ناعادلانه «به راستی قانون نیست» فقط ممکن است اشاره به این نکته باشد که این قانون حامل همان نیروی اخلاقی نیست که قوانین همساز با «قانون برتر» آن را حمل می‌کنند، یا همان دلایلی را برای کنش عرضه نمی‌کنند که قوانین همساز با «قانون برتر» عرضه می‌کنند. می‌توان گفت این همان مفهومی است که مراد آکویناس است (Murphy, 2006: 193).

بر این اساس، وقتی گفته می‌شود «این قانون ناعادلانه است؛ یعنی این قانون در کامل‌ترین معنا قانون نیست و بنابراین شهروندان می‌توانند با وجدان آرام عمل کنند چنان‌که گویی هرگز وضع نشده است؛ یعنی آن‌ها باید در سرپیچی از آن آزاد باشند.» با این حال، اغلب حتی دلایلی اخلاقی برای اطاعت از قانون ناعادلانه وجود دارد: مثلاً، اگر این قانون بخشی از یک سیستم قانونی که در حالت کلی عادلانه است، باشد و احتمال آن وجود داشته باشد که نافرمانی عمومی از این قانون، به این سیستم آسیب وارد کند، دلیلی اخلاقی برای اطاعت از این قانون ناعادلانه وجود دارد. در این راستا است که آکویناس اظهار می‌کند که شهروند ملزم به اطاعت از «قانونی که مسئولیتی ناعادلانه بر اتباعش تحمیل می‌کند» نیست اگر «بتوان بدون رسوایی یا آسیب بزرگتر در این قانون تجدیدنظر کرد» (Aquinas, 1947: q96, a4).

به عبارت دیگر، از قانون ناعادلانه نباید اطاعت شود، ولی اگر نافرمانی منجر به رسوایی و شرمساری عمومی شود، می‌توان از قانون ناعادلانه اطاعت کرد؛ یعنی «برای جلوگیری از رسوایی»، گاهی باید از یک قانون ناعادلان اطاعت کرد.

نظریه حقوق طبیعی و در رأس آن اندیشه توماس آکویناس، علیرغم مشکلات منطقی و فلسفی برخاسته از آن، نقش بسزایی در توسعه حقوق و سیر تاریخ جهان داشته است. اصول این نظریه نقش مهمی در انقلاب‌های سیاسی مختلف ایفا کرده است. از جمله در انقلاب انگلیس، فرانسه، آمریکا و شوروی که رهبران این انقلاب‌ها تحت تأثیر اصول نظریه حقوق طبیعی مثل آزادی و برابری که در این نظریه تأکید می‌شد، بودند. گذشته از این، اصول نظریه حقوق طبیعی همچنان به عنوان راهنمایی برای انسان‌ها جهت مقاومت در برابر ظلم و ستم و تأمین انصاف و عدالت از سوی مقامات سیاسی عمل می‌کند.

از نقاط قوت نظریه آکویناس این است که میان «قانون» و «زور» فرق است و دلیل اعتبار قانون و الزامی که قانون دارد به این دلیل نیست که دارای ضمانت اجرایی است که با قدرت یا زور رسمی حکومت پشتیبانی می‌شود بلکه به این دلیل است که چون اخلاقی، خردمندانه، حکیمانه و تأمین‌کننده خیر عمومی است. درست است که قدرت عمومی و اقتدار دولت، ضامن اجرای قانون است، یعنی اگر تخطی شود مجازات دارد، اما این عامل بیرونی و زور، تنها عاملی نیست که ما را به تبعیت از قانون وایمی‌دارد. اگر قانون خردمندانه، عادلانه و اخلاقی باشد، یک فرد خردمند و اخلاقی، به دلیل حکیمانه و اخلاقی بودن قانون از آن پیروی می‌کند؛ اما در مورد قوانین ناعادلانه و غیرحکیمانه، تنها علت پیروی مردم از آنها، فرار از مجازات و مواجه نشدن با قدرت دولت است. همچنین دیدگاه ایشان مبتنی بر توانایی انسان برای استدلال است و بر عواقب و عواطف غیرقابل‌پیش‌بینی تکیه نمی‌کند، بنابراین فرض می‌شود که برای همه قابل‌قبول است و در همه زمان‌ها صدق می‌کند. پیروی از آن ساده است؛ زیرا فرض می‌کند که یک طبیعت انسانی ایده‌آل و جهانی وجود دارد و تنها کاری که انسان‌ها باید انجام دهند این است که برای رسیدن به آن تلاش کنند.

با این حال، یکی از مهم‌ترین ایراداتی که نظریه آکویناس دارد روش بررسی ایشان است، یعنی از منظر روش شناختی ایشان ابتدا اصولی را به‌عنوان ارزش‌های اخلاقی فرض می‌نماید سپس قوانین موضوعه را با این اصول مطابقت می‌دهد که در صورت سازگاری داشتن با آن اصول دارای اعتبار و در غیر این صورت اعتبار نخواهند داشت در حالیکه اگر واقعیت قانون در نظام‌های حقوقی را ملاحظه کنیم درمی‌یابیم که در درون این نظام‌ها قوانین بسیاری هستند که گرچه از لحاظ اخلاقی مورد ایراد هستند، در جامعه به‌عنوان قانون معتبر شمرده می‌شوند، منشأ تأثیر هستند، محاکم قضایی بر مبنای آنها تصمیم می‌گیرند و این تصمیمات در زندگی شهروندان تأثیر می‌گذارد. به عبارت دیگر، این مقررات به‌رغم غیراخلاقی و ناعادلانه بودن، پس از طی مراحلی که در خود نظام حقوقی برای تصویب قانون در نظر گرفته شده است یعنی بعد از واجد بودن معیارهای صوری تصویب قانون، از اعتبار قانونی برخوردار هستند. لذا متصف شدن قانونی به وصف ناعادلانه بودن، غیر از اسقاط اعتبار قانونی آن است.

به نظر می‌رسد که به دلیل همین ایراد است که پیروان مکتب حقوق طبیعی در دوران معاصر همچون فینیس و فولر نگاه پیشینی آکویناس در تحلیل قانون را به کنار زده و نگاه

پسینی را اختیار کردند و ادعا کردند تحقق قانون چیزی است و ارزیابی آن با معیارهای مختلف از جمله معیارهای اخلاقی چیز دیگری است و از منظر روش‌شناختی این دو باید جدا شود. در این دیدگاه، با اینکه تلاش می‌شود ادعای اصلی مکتب حقوق طبیعی حمایت شود، با این حال گفته می‌شود قانون ناعادلانه اعتبار قانونی خود را از دست نمی‌دهد، بلکه فاقد یک وجه بسیار مهم از قانون، یعنی وجه ارزشی و اخلاقی آن است. لذا قانون ناعادلانه، قانون هست اما آن‌چنان ناقص است که گویی، قانون نیست و عملاً در جامعه کارکرد نخواهد داشت. اگر مردم قانون غیراخلاقی را اطاعت می‌کنند صرفاً به دلیل ضمانت اجرای آن است و هر زمان که زور ناشی از ضمانت اجرا را احساس نکنند چنین قانونی را رعایت نخواهند کرد و در هر شرایطی تمام تلاش خود را خواهند کرد که آن را دور بزنند که نتیجه همه آن‌ها این است که قانون غیراخلاقی کارکرد خود را از دست خواهد داد.

لازم به ذکر است که اندیشه حقوق طبیعی در حقوق ایران نیز جایگاه مهمی دارد. در اصل ۷۲ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران چنین آمده است: مجلس شورای اسلامی نمی‌تواند قوانینی وضع کند که با اصول و احکام مذهب رسمی کشور یا قانون اساسی مغایرت داشته باشد. در اصل چهارم نیز بر عدم مغایرت کلیه مقررات با احکام اسلام تأکید شده و می‌توان گفت تأکید بر هماهنگی قانون با مقررات مذهبی افزایش یافته است. نقش روبه‌قضایی در تکمیل و توسعه نظام حقوقی کشور را نباید بی‌اهمیت انگاشت که در کنار فتاوی معتبر و منابع اسلامی منبع زنده‌ای است که در کنار اجتهاد فقیهان به حل و فصل امور می‌پردازد. بنابراین، در قانون اساسی کنونی نه تنها قواعد شرعی به‌عنوان حقوق فطری، مورد احترام است، بلکه و سیله جذب و ورود این قواعد در حقوق موضوعه نیز به‌طور جدی فراهم است.

اعتبار و الزام قوانین از نظر هارت

اشاره شد که مشاهده ناظر به قانون آن‌چنانکه هست، نقطه عزیمت نظریاتی در فلسفه حقوق بوده است که با عنوان مکاتب تحقیقی حقوق^۱ شناخته می‌شوند. اشاره شد که از دید جان آستین به‌عنوان یکی از پیشروان مکتب پوزیتیویست، گوهر قانون عبارت است از تلاشی برای کنترل و سامان‌بخشیدن به امور جامعه (Austin, 1995: 881).

۱. Legal positivism

در پوزیتیویسم قانونی آستین رابطه ضروری میان قانون و اخلاق به طور کلی نفی شده و قانون عبارت بود از «حکم صادر شده توسط یک حاکم فرمانروا» که ضمانت اجرای آن، نوعی مجازات برای متخلفان و نقض کنندگان قانون است (Stumpf, 1960: 140-141). هارت به عنوان یک پوزیتیویست، مفهوم «قاعده»^۱ را جایگزین مفهوم حکم فرمانروا کرد و گفت قانون عبارت است از مجموعه قواعدی که برای تسهیل مناسبات ما وجود دارد. او از دو دسته قواعد، یعنی قواعد مرتبه اول و قواعد مرتبه دوم سخن گفت و افزود قانون در واقع مجموعه‌ای از این دو دسته قواعد است. موضع هارت مبتنی بر نظریه‌ای درباره طبیعت انسان است که به حقایق خاصی معتقد است. در این دیدگاه، انسان‌ها ترجیح می‌دهند زنده بمانند و برای زنده ماندن، ضروری است که جامعه‌ای توسعه یابد که به تضمین بقا کمک کند. هارت معتقد است که حیات اجتماعی انسانی، ویژگی‌هایی دارد که گاهی بر ضد بقا عمل می‌کند و نظام حقوقی باید این امور را در نظر بگیرد. ویژگی اول آسیب‌پذیری انسان است. انسان‌ها ممکن است، آسیب بینند و این بر عهده سیستم حقوقی است که قوانین مناسبی را برای جلوگیری از آسیب ایجاد کند. ویژگی دوم، ناظر به مفهوم هابزی از برابری نسبی است. همه انسان‌ها می‌توانند از نظر قدرت و هوش، نسبتاً برابر باشند؛ زیرا می‌توانند برای شکست دادن مخالفان اتحاد تشکیل دهند. در نتیجه باید خواسته‌های خود را به خطر بیندازند و تضاد منافع خود را به صورت مسالمت‌آمیز حل و فصل کنند. از نظر هارت، این هسته تعهد قانونی و اخلاقی است. برابری نسبی، بیش از هر چیز دیگری، ضرورت وجود نظام بردباری و سازش متقابل را که مبنای تکلیف قانونی و اخلاقی است، آشکار می‌سازد. ویژگی سوم ناظر بر این است که هارت به این حقیقت باور دارد که انسان‌ها در بهترین حالت دارای نوع دوستی محدود هستند. هم قانون و هم اخلاق ما را وادار می‌کند که به فراتر از خود نگاه کنیم و با دیگران در جامعه با آرامش زندگی کنیم. در همین معنا جیمز مدیسون می‌گفت اگر مردم فرشته بودند، نیازی به حکومت نبود. همچنین بر مبنای خصوصیت چهارم، هارت معتقد است که مفهوم منابع محدود بر اعمال ما حاکم است. ما به سادگی نمی‌توانیم هر چیزی را که می‌خواهیم داشته باشیم. قانون برای رسیدگی به دعاوی، ضروری است. همچنین باید مفهوم مالکیت را نهادینه کرد و حمایت از آن را پیش‌بینی کرد. بنابراین، از طریق قانون، فرد قادر خواهد بود آنچه را که قانوناً حق دارد

۱. Rule

حفظ کند. در نهایت هارت معتقد است که ایده درک محدود و قدرت اراده برای هر جامعه‌ای مهم است. قانون از طریق چارچوب الزامی از ما در برابر دیگران محافظت می‌کند. هارت در تحلیل خود از قانون به مفهوم قاعده اشاره می‌کند که نقش اساسی در نظریه او دارد. به طور کلی در تعریف مفهوم قاعده می‌توان گفت «قاعده» چیزی است که به رفتارهای ما جهت می‌بخشد و می‌توان برای توضیح رفتار خود به آن‌ها استدلال و استناد کرد. قواعد اولیه بر رفتارهای افراد جامعه حاکم است و تکلیف و مسئولیت می‌آفرینند. قواعد اولیه، قوانین «تحمیل وظیفه» هستند. آن‌ها وظایف خاصی را بر شهروندان یک دولت تحمیل می‌کنند تا به شیوه‌ای خاص عمل کنند، یا ممکن است مشمول مجازات‌های قانونی خاصی شوند. هارت قواعد اولیه را به عنوان قوانین «پایه» توصیف می‌کند. آن‌ها به شهروندان می‌گویند که طبق قانون چه کاری می‌توان انجام داد و چه کاری را نمی‌توان انجام داد. برای مثال، قوانینی که محدودیت‌های سرعت را تعیین می‌کنند، قوانین منع تجاوز ... نمونه‌هایی از قواعد اولیه هستند. قواعد اولیه عموماً همان چیزی است که شهروند عادی وقتی از چیزی به عنوان «قانون» یاد می‌کند، منظور می‌شود (Starr, 1983: 675-676).

بنابراین، قواعد اولیه، رفتارهای انسان را از طریق ایجاد مسئولیت کنترل می‌کنند، اما اگرچه قواعد رتبه اولی نقش اصلی را در ایجاد تعهدات قهری ایفا می‌کنند، اما نمی‌توانند نظام حقوقی را ایجاد کنند. ایجاد یک نظام قانونی عمدتاً به مقوله‌های قابل اعتمادی نیاز دارد که به صراحت یک قانون مرجع را بپذیرند که شامل ساخت شکل جدیدی از قانون و اجرای آن است، به‌ویژه از نظر حل تعارض. قوانینی که صرفاً محصول پیوندهای اجتماعی مبتنی بر قواعد اولیه هستند، از برخی نقایص بالقوه رنج می‌برند، یعنی عدم قطعیت، سکون و ناکارآمدی. برای رفع این نقایص نیاز به قواعد رتبه دومی یعنی قواعد ثانویه است. قواعد رتبه دوم، نه ناظر بر رفتارهای ما، بلکه ناظر بر قواعد رتبه اول هستند. این قواعد، نه تکلیف و مسئولیت، بلکه قدرت و اقتدار می‌آفرینند. تمرکز این قواعد بر این سؤال است که چگونه قوانین اولیه ایجاد، توسعه، حذف، تفسیر و به‌طور رسمی اجرا می‌شوند (Hart, 2012: 93).

هارت به سه نوع قاعده ثانویه اشاره می‌کند. اولین قاعده، «قاعده رسمیت‌بخشی»^۱ است. این قاعده، به عنوان یک فرا قاعده، کانون نظریه هارت در مورد پوزیتیویسم حقوقی است و از دید هارت زیربنای هر نظام حقوقی است که معیار شناسایی برای اعتبار قانونی یا آنچه

۱. *Rule of recognition*

به عنوان قانون به حساب می آید را ارائه می کند. اینکه بگوییم یک قاعده معتبر است به این معنی است که تمام آزمون‌های ارائه شده توسط قاعده رسمیت بخشی را با موفقیت گذرانده است. قاعده رسمیت بخش، قاعده یا مجموعه‌ای از قواعد است که سلسله‌ای از معیارها را برای تفکیک و تشخیص «قاعده قانونی» از «قاعده غیر قانونی» ارائه می کند. به بیان دیگر، قاعده رسمیت بخش مشخص می کند یک قاعده تحت چه شرایطی قاعده‌ای قانونی است و به کمک آن می توان تکالیف قانونی اصیل و واقعی را در متن جامعه شناسایی کرد. قاعده رتبه دومی دیگر، «قاعده تغییر»^۱ است که همان قواعد اختیاری برای قانونگذار جهت تغییر یا ایجاد قانون جدید است. این سلسله از قواعد، ساز و کارهایی برای پیش‌بینی تغییر قوانین موجود هستند. نهایتاً، دسته سوم قواعد رتبه دوم، نظامات مربوط به قضاوت و فصل خصومات هستند که هارت از آن به عنوان «قاعده قضاوت»^۲ یاد می کند.

جامعه، نهادی مثلاً قوه قضاییه را تأسیس می کند که هنگام تعارض میان قواعد رتبه اول، یا در صورت اختلاف میان اعضای جامعه در تفسیر یا اجرای آن قواعد، میان طرفین قضاوت کند. قواعد مربوط به تشکیل قوه قضاییه و آیین دادرسی در محاکم که در واقع شیوه‌های حل تعارض در جامعه را تدوین می کنند، کارآمدی نظام حقوقی را تضمین می کنند (Hart, 2012: 91-99).

می توان گفت عبارت زیر بیانگر تمام درک هارت از ماهیت قانون است. هارت به منظور تقویت درک خود از قوانین، با ایده قواعد اجتماعی شروع می کند و قواعد حقوقی را از هنجارها و قواعد قانونی را از احکام حاوی تهدید متمایز کرد.

بر این اساس، قانون رابطه متقابل بین قواعد اولیه و ثانویه است؛ مجموعه‌ای است متشکل از قواعد مرتبه اول و مرتبه دوم. پس نظام حقوقی مجموعه قواعد مرتبه اول و مرتبه دوم را در یک کل واحد که ما به آن نظام قانونی یا حقوقی می گوئیم سامان می بخشد. البته قاعده رتبه دومی رسمیت بخشی، خود، قاعده قانونی نیست؛ بلکه قاعده‌ای فراقانونی است که از بطن رفتارها، باورها و رویکردهای اعضا جامعه برآمده است. در واقع تجلی هم‌پوشانی خواسته‌های مردم یک جامعه تلقی می شود.

۱. Rule of change

۲. Rule of adjudication

به هر روی، به نظر می‌رسد که هارت اهمیت بسیار زیادی را به قواعد اختصاص می‌دهد. نکته‌ای که لازم است بیان شود این است که از نظر هارت قواعد به‌عنوان «open-texture»^۱ شناخته می‌شود که به قاضی اجازه می‌دهد تا در تصمیم‌گیری در مورد پرونده‌ای خاص بر اساس ملاحظات شخصی تصمیماتی اتخاذ کند. هارت با ادعای قواعد به‌عنوان open-texture، ناکافی بودن مفاهیمی را پذیرفت که تدوین قانون مکتوب را تنها مرجع تصمیم‌گیری در مورد یک پرونده تلقی می‌کند (Hart, 2012: 124-136).

هارت پس از بیان مفهوم قانون در خصوص رابطه قانون و اخلاق به دو نوع رابطه اشاره می‌کند. هارت به استقلال قانون از اخلاق معتقد است، اما این به آن معنا نیست که از نظر وی بین قانون و اخلاق هیچ رابطه‌ای وجود ندارد. وی دو نوع رابطه را میان قانون و اخلاق در نظر می‌گیرد:

۱- روابط عرضی، یعنی روابط ممکن اما غیر ضروری؛

۲- رابطه ذاتی یا ضروری.

روابط عرضی میان اخلاق و قانون با اصل محوری پوزیتیویسم حقوقی تعارض ندارد، اما هارت با طرح رابطه ذاتی و ضروری میان اخلاق و قانون گویی در حال فاصله گرفتن از آموزه کانونی پوزیتیویسم حقوقی است؛ برای اینکه معتقد است به یک معنای بسیار حداقلی، قانون متکی به اخلاق است. وی دو نوع پوزیتیویسم حقوقی را مطرح می‌کند. یکی پوزیتیویسم شامل یا جامع که نوعی پوزیتیویسم رقیق است و دیگری پوزیتیویسم مانع یا سخت. اشخاصی مثل آستین که معتقد هستند ملاحظات اخلاقی اساساً نمی‌توانند در مفهوم قانون وارد شود به پوزیتیویسم مانع یا سخت نظر دارند. هارت با این موضع مخالف است. وی نظر خود را پوزیتیویسم شامل یا جامع می‌نامد؛ یعنی در پاره‌ای مواقع ممکن است که خود قاعده رسمیت‌بخش به‌عنوان بخشی از تعریف قانون، شرایط اخلاقی را منظور کند. به عبارت دیگر، مفاهیم اخلاقی می‌توانند در قاعده رسمیت‌بخش مندرج باشد. مثلاً چنین باشد که گفته شود قانون همان چیزی است که حاکم مقرر می‌کند، مگر اینکه تصمیم و اراده او خلاف عدالت باشد؛ بنابراین، رعایت عدالت یا ملاحظات

۱. Open-texture.

این اصطلاح ترجمه انگلیسی واژه آلمانی Porosität است، که به معنای نفوذپذیر است و در اینجا به این واقعیت اشاره دارد که زبان قانون خیلی روشن و دقیق نیست و ممکن است به تناسب موقعیت و عوامل موثر تفسیرهای مختلفی از هر قانونی کرد.

اخلاقی، بخشی از خود قاعده رسمیت بخش شده است. به بیان دیگر، قاعده رسمیت بخش می‌تواند چنین باشد که قانون، قانون نیست مگر اینکه عادلانه باشد. البته باید توجه داشته که ابتدای قاعده رسمیت بخش به اخلاق، امری ممکن است، نه ضروری (Hart, 1983: 250).

نوع دوم رابطه عرضی چیزی است که هارت از آن به محتوای حداقلی قانون طبیعی یاد می‌کند. از دید وی اگر بنا باشد یک نظام حقوقی دوام و استقرار داشته باشد، باید حداقل مصلحت گروهی از انسان‌ها را تضمین کند. اگر نظام حقوقی، مصلحت هیچ بخشی از جامعه را تأمین نکند، نمی‌تواند پایدار بماند. البته رعایت این شرط ضروری نیست، اما برای بقای نظام حقوقی لازم است. از سوی دیگر، رعایت منافع دست کم بخشی از جامعه که یک اقتضای اخلاقی است، در مفهوم قانون مندرج شده است. البته رعایت این اقتضای اخلاقی، ذاتی و ضروری نیست؛ یعنی می‌توان فرض کرد نظام حقوقی معتبری وجود داشته باشد که مطلقاً پروای منافع و مصالح هیچ فرد یا گروهی در جامعه را ندارد. این نظام حقوقی کاملاً معتبر است، ولی عملاً دوام نخواهد داشت و در نهایت مضمحل خواهد شد (Hart, 2012: 193-200).

هارت به نوعی خاص از رابطه ضروری یا ذاتی میان اخلاق و قانون هم معتقد است و آن تعهد قانون به چیزی است که به آن «عدالت صوری»^۱ یا «عدالت اجرایی» گفته می‌شود. هارت معتقد است که ارتباط میان قانون و عدالت صوری یک رابطه ضروری و ذاتی است. عدالت صوری به معنای آن است که در موارد مشابه باید به نحو مشابه رفتار کرد. قانونیت قانون منوط به رعایت این اصل است. از دید هارت، رعایت عدالت صوری شرط تحقق قاعده است، زیرا قاعده، قدرت پیش‌بینی می‌دهد و می‌گوید اگر رفتار «الف» سر بزند، نتیجه‌اش «ب» است. تحقق این پیش‌بینی‌پذیری در گروه رعایت عدالت صوری است. اگر نظام حقوقی، عدالت صوری را رعایت نکند معنایش آن است که ممکن است از کسی رفتار «الف» سرزند، اما نتیجه آن «ب» نباشد، بلکه «ج» باشد. این پیش‌بینی‌ناپذیری با فقدان قاعده تفاوتی ندارد. پس اگر مبنای قانون، قاعده باشد، که در نظریه هارت همین‌طور است، شرط تحقق قانون، تحقق عدالت صوری است. از سوی دیگر، چون قاعده مبنای قانون است، رابطه قانون با عدالت صوری رابطه‌ای ذاتی و ضروری خواهد بود. البته همان‌طور که اشاره شد عدالت صوری با مفهوم عدالت متفاوت است. یعنی می‌توان جامعه‌ای عمیقاً

۱. Formal justice

تبعیض‌آمیز داشت که درعین حال عدالت‌جویی را رعایت می‌کند. هارت خاطر نشان می‌کند: «اگرچه بیشتر قوانین نفرت‌انگیز ممکن است به درستی اجرا شوند، اما ما در مفهوم ساده به کار بردن یک قاعده کلی قانون، حداقل جوانه عدالت را داریم». این با اصل رسمی عدالت یکسان نیست، زیرا قاضی می‌تواند به اصل عدالت رسمی پایبند باشد و درعین حال تحت تأثیر «تعصب، منافع یا هوس» قرار گیرد؛ بنابراین، هارت معتقد است از این منظر رابطه ذاتی و ضروری میان قانون و اخلاق وجود دارد (Hart, 2012: 158-184).

این بیان یادآور تفسیر فرانکنا است که از طریق مثال زیر یادآوری می‌کرد. پادشاه دیوانه ترانسیلوانیا همه رعایای خود را جمع کرده بود. او یک خمره بزرگ اسید را به آن‌ها نشان داد که اگر کسی داخل آن پیرد، باعث مرگ آنی می‌شود. او به همه رعایا دستور داد تا داخل خمره پیرند و سپس خود به درون آن پیرد. اصل رسمی عدالت رعایت شد (Frankena, 1962: 17; Sarr, 1984 681).

بر اساس آنچه در خصوص اعتبار اخلاقی قوانین از منظر هارت گفته شد می‌توان در خصوص الزام قانون بر مبنای میزان رعایت اصول اخلاقی بیان کرد که در اندیشه هارت به عنوان یک پوزیتیویست وجود قانون چیزی است و محاسن یا معایب آن چیز دیگری است. بودن یا نبودن یک امری است و انطباق یا عدم انطباق آن با یک معیار اخلاقی، امر دیگری است. لذا اگر قانونی ناعادلانه هم باشد الزام قانونی را به همراه خواهد داشت و اگر قانونی ناعادلانه برای ارتکاب رفتاری مجازات مثلاً حبس را مقرر کرده باشد نمی‌توان به دلیل عدم رعایت اصول اخلاقی از آن تمرد کرد و گرنه با سازوکارهایی که دارد مجازات را بر فرد تحمیل خواهد کرد.

نکته‌ای که باید توجه داشت این است که در خصوص قانون، الزام و اقتدار دو امر متفاوتی هستند. برای اینکه قانونی الزام داشته باشد کافی است از مجاری قانونی تصویب و اعلام شده باشد ولی برای اقتدار لازم است اصول اخلاقی را رعایت کند، یعنی اقتدار قانون تا حد زیادی وابسته به میزان تأمین عدالت دارد. لذا قانونی که ناعادلانه باشد هرچند الزام دارد ولی در طول زمان اقتدار خود را از دست خواهد داد ولی این امر نه اعتبار و نه الزام قانون را مخدوش نمی‌کند.

می‌توان گفت جنبه مثبت نظریه هارت این است که تحلیل هارت از قواعد اولیه و ثانویه چارچوب بسیار مفیدی برای درک منابع قانون و چگونگی تشخیص قوانین معتبر از قوانین

نامعتبر بدون ورود به قلمرو اخلاقی فراهم می‌کند. هارت مشاهده می‌کند که مردم احساس می‌کنند موظف به پیروی از قوانین اولیه هستند، حتی در مواردی که احتمال گرفتار شدن و مجازات شدن آن‌ها بسیار کم است. از آنجایی که پوزیتیویست‌هایی مثل آستین قوانین را به‌عنوان فرامین صادر شده توسط حاکم که دارای ضمانت اجرای کیفری هستند تعریف می‌کند، این مشاهدات را نمی‌توان با تکیه بر چنین دیدگاهی تبیین کرد. هارت معتقد است که این الزام از محتوای اخلاقی قانون ناشی نمی‌شود، بلکه از اعتبار آن ناشی می‌شود، به همین دلیل است که برای تعیین اعتبار قوانین اولیه به قوانین ثانویه نیاز داریم و می‌پذیرند که ملزم به قوانینی باشند که بر اساس معیارهای مندرج در قاعده رسمیت‌بخش و قوانین ثانویه ناشی از این قاعده تولید شده باشند.

از سوی دیگر، دو نقد مهم بر نظریه هارت مطرح شده است و به‌واسطه این نقد، دو مکتب مهم در حوزه اندیشه فلسفه قانون پدید آمد. یک نقد معتقد است که فرآیندهای قضایی آن‌چنان که در عالم واقع وجود دارد، تابع قانون نیست. واقعیت عمل حقوقی نشان می‌دهد که نظر و تشخیص قاضی نقش مهم‌تری دارد. آنچه در دادگاه‌ها عملاً اتفاق می‌افتد، پیروی از این مجموعه قوانین نیست؛ بلکه این تشخیص، شخصیت و روانشناسی قاضی است که نهایتاً امر قانونی و حقوقی را متعین می‌کند. پیروان این دیدگاه در تاریخ به‌عنوان «واقع‌گرایان» حقوقی معروف شدند.

از نظر واقع‌گرایان اولاً، قواعد حقوقی به‌تنهایی، نتایج پرونده‌ها را تعیین نمی‌کنند. بلکه عوامل دیگر نقش بسیار مهم‌تری دارند و قاضی متأثر از قواعد دیگر و عوامل دیگر، قبل از مراجعه به کتب حقوقی تصمیم می‌گیرد. در واقع، قضات مانند وکلایی عمل می‌کنند که ابتدا موقعیت موکل خود را تعیین می‌کنند و سپس به دنبال مواد قانونی برای حمایت از آن موقعیت می‌گردند. ثانیاً، قضات پس از تصمیم‌گیری بر اساس دلایلی غیر از قوانین، می‌توانند تصمیم خود را به صورت رسمی توجیه کنند. هدف نهایی واقع‌گرایان عبارت بود از افزایش اطمینان و ثبات حاکمیت قانون با کشف نیروهای محرک واقعی در پشت تصمیم‌های قضایی که در این مسیر شرم و تشخیص عاملان یا کارگزاران مقامات رسمی نظام حقوقی نقش بسیار مهمی دارد. از دید واقع‌گرایان اگر قرار است قواعد حقوقی مؤثر واقع شوند، باید معضلات اجتماعی را در نظر بگیرند. ماهیت کار قاضی توانایی هماهنگ کردن متغیرهای بیرون از قانون در هر مورد خاص است.

انتقاد دیگر مربوط به پرونده‌های دشوار حقوقی است؛ یعنی مواردی که در متن قانون پیش بینی مشخصی برای یک فعل یا ترک فعل نشده است. گاه قاضی با موضوعی مواجه است که قانون مشخص و روشنی در مورد آن وجود ندارد. نظریه هارت در این موارد جای تأمل دارد و تلاش برای حل آن منجر به ارائه نظریه «قانون به مثابه یک کل منسجم» توسط رونالد دورکین شده است. از نظر وی برخلاف هارت، اعتبار قانونی اصول اخلاقی و الزام ناشی از این قوانین، ناشی از اصل رسمیت‌بخش و اندراج قواعد اخلاقی در آن نیست، بلکه ناشی از آن است که اساساً نظام حقوقی برای حفاظت از ارزش‌های موردقبول حاملان آن نظام حقوقی ساخته شده است. مردم به این ارزش‌ها و مبانی اعتقاد داشته‌اند، سپس برای تأمین و تضمین این ارزش‌ها نظام حقوقی و قواعد را وضع کرده‌اند. در این دیدگاه، قاضی باید تلاش کند اصول و ارزش‌ها را به گونه‌ای فهم کند که انسجام و تمامیت نظام حقوقی، یعنی هماهنگی دو ساحت آن که عبارت‌اند از قواعد و قوانین به‌عنوان رو بنا و اصول و ارزش‌ها به‌عنوان زیر بنا رعایت شده باشد.

نتیجه‌گیری

به‌طور کلی رویکرد آکویناس به‌عنوان طرفدار مکتب حقوق طبیعی در تحلیل قانون و ازجمله در بحث مربوط به اعتبار و الزام قانون با توجه به رابطه قانون و اخلاق، یک رویکرد پیشینی محسوب می‌شود؛ یعنی نظام حقوقی و قانون آن‌گونه که باید باشد، مورد تحلیل واقع می‌شود نه آن‌گونه که در واقع وجود دارد و لذا اصول اخلاقی به‌عنوان آرمان‌هایی تلقی می‌شود که هر قانونی برای معتبر بودن لازم است با آن‌ها مطابقت داشته باشد. بنابراین، در این نحوه نگرش، اعتبار اخلاقی شرط لازم و ضروری اعتبار قانونی تلقی می‌شود. ضروری بودن این رابطه بسیار مهم است؛ چراکه این ضرورت از نوع ضروری مفهومی است و لذا هر قانونی که ناعادلانه باشد معتبر نخواهد بود و وظیفه اخلاقی شهروندان عدم اطاعت از چنین قانونی است. البته آکویناس به این نکته هم توجه داشت که ممکن است عدم رعایت قوانین ناعادلانه منجر به آسیب به فرد یا آسیب به سیستم حقوقی شود که در کل عادلانه است، ولی در بطن خود قوانین ناعادلانه هم دارد. لذا است که در چنین مواردی برای جلوگیری از آسیب به فرد یا فروپاشی سیستم حقوقی عادلانه، مجوز اطاعت از قوانین ناعادلانه را صادر می‌کند. با این حال، اگر توجه کنیم در چنین مواردی هم اصول اخلاقی نقش اساسی ایفا می‌کند؛ چراکه آسیب فرد یا فروپاشی سیستم

حقوقی، خود امری است که با اصول اخلاقی منافات دارد و لذا در چنین مواردی مجوز اطاعت از قوانین اخلاقی صادر می‌شود.

در مقابل پوزیتیویست‌های حقوقی و از جمله هارت در تحلیل قانون و اعتبار و الزام آن رویکردی پسینی داشتند نه پیشینی. یعنی به جای اینکه در پژوهشگاه و کتابخانه نشسته و درباره قانون، به مثابه یک موضوع کاملاً انتزاعی نظریه پردازی شود باید به پهنه اجتماع رفته، نظام‌های حقوقی و تأثیرات هر یک بر زندگی مردم بررسی شود و بر مبنای مشاهدات عینی، قانون تحلیل شود. هارت به عنوان یک پوزیتیویست چنین رویکردی داشته و لذا آنچه در جامعه در واقع به عنوان قانون رایج است، به عنوان قانون تلقی می‌شود. در این دیدگاه از قانون، برای اینکه قانون است و قاعده‌ای است که رفتار افراد را سامان می‌دهد تبعیت می‌شود، نه به دلیل اینکه اخلاقی است. در این نگرش، ارزیابی قانون با معیارهای اخلاقی بعد از تحقق قانون است و لذا بعد از تولد قانون می‌توان به معیار اخلاقی ارزیابی کرد و گفت قانون «الف» قانون خوبی است و قانون «ب» قانون بدی است. آنچه مهم است مطابقت یا عدم مطابقت با اصول اخلاقی، خللی در اعتبار قانونی یک قانون و یا الزام به اطاعت یا عدم اطاعت از آن، ایجاد نمی‌کند. علی‌رغم این، هارت مثل بقیه پوزیتیویست‌ها رابطه اخلاق و قانون را به طور کلی نفی نکرده و بلکه معتقد به رابطه آن‌ها به دو نحو عرضی و ذاتی است. رابطه عرضی در قالب اندراج مفاهیم اخلاقی در قاعده رسمیت‌بخشی و رعایت حداقل محتوای اخلاقی قانون جلوه می‌کند و رابطه ذاتی در قالب رعایت عدالت صوری قانون در مرحله اجرا؛ ولی هیچ‌کدام مغایرتی با اصولی پوزیتیویستی ندارند. زیرا رابطه عرضی، امری ممکن است و لذا اگر قانونی چنان رابطه‌ای را رعایت نکند خللی در اعتبار قانونی آن رخ نمی‌دهد و عدالت صوری نیز صرفاً به نحوه اجرا مربوط است و به محتوای قانون ربطی ندارد. بنابراین، از دید هارت اگر قانونی بر اساس قاعده رسمیت‌بخشی یک نظام حقوقی متولد شود صرف نظر از اینکه از منظر ماهوی با اخلاق رابطه دارد یا نه معتبر است و به تبع ضمانت اجرای آن نیز بر تابعین آن تحمیل خواهد شد. پس، از جهت رویکرد و نحوه تحلیل قانون، آکویناس و هارت کاملاً تفاوت نگرش دارند. همچنین در اعتبار بخشی به قانون از طریق اعتبار اخلاقی کاملاً نگرش متفاوتی دارند.

تعارض منافع
تعارض منافع ندارد.

ORCID

Mohammad Rezaei

 <https://orcid.org/0000-0001-5225-1213>

References:

- Aquinas, St Thomas. (1947). *The Summa Theologica*. Translated by Fathers of the English Dominican Province: Benziger Bros. First Edition.
- Austin, John. (1995). *Austin: The Province of Jurisprudence Determined*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bradley, Raymond. (1975). "The Relation between Natural Law and Human Law in Thomas Aquinas." *Cath. Law*, vol. 21, pp. 42-55. <https://scholarship.law.stjohns.edu/tcl/vol21/iss1/5>
- Brewbaker III, William S. (2006). "Thomas Aquinas and the Metaphysics of Law." *Ala. L. Rev.*, vol. 58, pp 575- 614. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.898941>
- Chroust, Anton-Hermann. (1944). "The Philosophy of Law of St. Augustine." *The Philosophical Review*, vol. 53, no. 2, pp. 195-202. <https://doi.org/10.2307/2182025>
- Dworkin, Ronald. (1986). *Law's Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Frankena, William K (1962). *The concept of social justice*. In R. B. Brandt (Ed.), *Social justice* (pp. 1 – 29). Englewood Cliffs, NJ: Prentice – Hall.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus; Leslie Green. (2012). *The concept of law*. Oxford: Oxford university press.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus. (1983). *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford: Oxford university press.
- Hawkins, Denis John Bernard. (1947). *A Sketch of Mediaeval Philosophy*. New York: Greenwood Press.
- Leiter, Brian; Michael Sevel. (2015). Philosophy of Law. *Encyclopædia Britannica*. <https://ssrn.com/abstract=2574486>

- Mittal, Monarch. (2022). "John Austin's Theory of Command Law: Its Practicality in Today's World." <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4157659>
- Murphy, Joseph. (2006). "Book Review: Aquinas's Summa: Background, Structure and Reception." *Irish Theological Quarterly*, vol. 71, no. 1-2, pp. 193-94. <https://doi.org/10.1177/0021140006072597>
- Starr, William C. (1983) "Law and Morality in Hla Hart's Legal Philosophy." *Marq. L. Rev*, vol. 67, 1983, pp. 673-689.
<https://scholarship.law.marquette.edu/mulr/vol67/iss4/8>
- Stumpf, Samuel E .(1960). Austin's Theory of the Separation of Law and Morals. *Vanderbilt Law Review*,14, pp. 117-149.
<https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vlr/vol14/iss1/6>
- Tan, Seow Hon. (2002). "Validity and Obligation in Natural Law Theory: Does Finnis Come Too Close to Positivism." *Regent UL Rev*, vol. 15, pp. 194-221. https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research/700

۱ **استناد به این مقاله:** رضایی، محمد، اعتبار و الزام قانون با توجه به رابطه قانون و اخلاق در نظریه آکویناس و هارت، *حکمت و فلسفه*، ۲۰ (۷۹)، ۱۵۱-۱۷۵.

DIO: 10.22054/wph.2024.75470.2179

Hekmat va Falsafeh is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.